

12. Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів // «Табір». Воєнно-літературний журнал. Каліш, 1929. № 10. Січень-березень. С. 75–83.
13. Потапенко М. В. Польська Національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). // Література та культура Полісся : Збірник наукових праць. Ніжин, 2009. Вип. 56. С. 243–258.
14. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця, 2011. 416 с.

Анатолій Трембіцький

З ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ НА БРАЦЛАВЩИНІ У 1919–1920 РР.

Анотація. У статті, за споминами уродженця Брацлава Степана Пекарчука, безпосереднього учасника повстання містян Брацлава, та бувшого сотника УГА Василя Бачинського, про діяльність повстанчого відділу Брацлавського повіту у квітні 1919–1920 рр., розкрито перебіг важкої боротьби українських селян-повстанців Брацлавщини з московською ордою, яка за допомогою запорозців захопила подільські землі.

Ключові слова: Брацлав, повстанці, московська орда, Степан Пекарчук.

Anatoly Trembitsky

FROM THE HISTORY OF THE UPRISING IN THE BRATSLAV REGION IN 1919–1920.

Abstract. The article, based on the memoirs of Stepan Pekarchuk, a native of Bratslav, a direct participant in the uprising of the townspeople of Bratslav, and former captain of the Ukrainian General Staff Vasyl Bachynsky, about the activities of the insurgent department of the Bratslav district in April 1919–1920, reveals the course of the difficult struggle of the Ukrainian peasant rebels of the Bratslav region against the Moscow horde, which, with the help of the Zaporozhians, seized the Podolia lands.

Keywords: Bratslav, rebels, Moscow horde, Stepan Pekarchuk.

У березні-квітні 1919 р. московська орда прийшла на зелені луки багатой України із думкою – «використати усі скарби золотого краю. Не тільки самим тут наїстися, відгодувати свою червону армію, але ще й вивезти з неї можливо більш поживи туди, де вічний брак хліба переробив вже людей на звірів, на звірів – в федеративну Московщину, яку Україна через щось зобов'язана годувати. Вони йшли як сарана, усе руйнуючи на своєму шляху, заливаючи українські землі

кров'ю. Не поминула цієї долі й Брацлавщина зі своїм повітовим центром.

В українській історіографії XX – 20-х рр. XXI ст. діяльність повстанчого відділу Брацлавського повіту у квітні 1919–1920 рр. висвітлена не достатньо, тому спогади Василя Бачинського «Повстанчий відділ Брацлавського повіту» (1930) [1; 2, с. 329–333], Степана Пекарчука «Повстання на Брацлавщині» (1930) [2, с. 229–232; 3], статті автора з псевдонімом «Охріменко» «Повстанські отамани. Отаман Лихо» (1921) [2, с. 321–323; 4], а також праця «Україна проти червоних наїзників /20-ті рр. XX ст./: у матеріалах періодичних видань» (2025) [2], дають можливість висвітлити перебіг повстання. Важливим додатковим джерелом для висвітлення цієї проблеми стала інформація про повстанські загони на теренах Брацлавщини в першій половині 1920-х рр. зосереджена в «Слідчій справі № 320 по звинуваченню Зембицького Р. П.» [5].

Більшовики вступили до Брацлава у великодній вівторок 22 квітня 1919 р., коли «сонце ярко палало, різкі плини снігу на почорнівшій землі робились все меншими». Вступили «як повні власники і зразу же почали господарювати, забираючи в господарів різне майно та їжу. Того ж таки дня розстріляли: начальника тюрми Сулиму, та полковника Мовчанського з дружиною та дочкою, котрих попередню знасилювали. Місто притаїлось, мешканці лякливо проходючи по місті минали площі та широкі вулиці і при зустрічі зі знайомими, рахували чомусь потрібним балакати потайки», а селяни, що зранку з'їхались на ярмарок, «захопились настроєм міста і тікали по домам». Після поновлення більшовицького наступу на Україну розгорнулася широка хвиля антибільшовицьких повстань спричинених грабівницькою політикою голодних московських орд. Не став виключенням і Брацлав, де стихійний у своїй основі повстанський рух проти чужинської влади охопив значні прошарки населення, оскільки більшовики дуже зворушили рівновагу українського населення міста, «лише жиди, одягнуті по-празниковому, ходили валками по місті, наповняючи повітря своїм криком» [2, с. 229; 3, с. 9].

Ввечері 22 квітня, коли «ще добре не смеркло», «кілька найповажніших людей міста», «кілька душ незнайомих і кілька селян», молодь з «гімназії, технічної та вище початкової школи», зібралися, «під виглядом родинної вечірки», в одному з будинків для обговорення питання щодо повстання проти московських наїзників. Керував зібранням «один український діяч», який в «коротких рисах з'ясував мету цих зборів: «...Ви гарно бачите самі, що робиться в цей час по нашій Україні, не встигли ми на ноги стать, як нові валки чужинців прийшли з новим ярмом... Народ від грабунків зубожів, нищиться, окрашуючи рідні землі своєю кров'ю... Ми мусимо повстати і загальними силами боротись проти ненависних нам чужинців...». Оратор завершив промову, а зібрання ще довго «сиділо мовчки, мов зачароване тою промовою і лише блискучі очі присутніх говорили за те, що робилося в їх душах» [2, с. 229–230; 3, с. 9].

На засіданні було прийнято рішення розпочати повстання 27 квітня, а до того часу «всі молоді сили присутні мусіли завтра [23 квітня. — авт.] розійтись по селах всього повіту, закликаючи до боротьби зі зброєю в руках, проти непрошеного уряду». Агітатори впродовж 23–25 квітня побували у селах: Грабівці, Клебані, Мачуха (фільварок), Михайлівка, Сорокодуби, Шура, де їх «дуже сердечно і з радістю» зустрічали селяни та «згоджувались прийняти участь, обіцяючи на досвіток 27 квітня, надіслати до міста свої озброєні загони». У ніч з 26 на 27 квітня зі «всіх боків до міста стали підходити валки селян озброєних: рушницями, багнетами, косами...» і з кожною годиною їх число все збільшувалося. Вони «нетерпляче дочікували гасла, по якому можна було вступити до міста... Темрява мовчки ковтала чорні силуети юрб, від яких, неначе хвилі моря, плили плюскання тихої розмови. Місто спало і його непрошені мешканці не відчували того, що лягали спати в останній раз. Лише глибоке небо мовчки дивилося тремтучими мільйонами срібних зірок і знало, кого завтра має прийняти до себе» [2, с. 230; 3, с. 9–10].

«Нетерплячка все збільшувалась і нерви натягнутими струнами шарпали тіло», на сході вже почало біліти і в передранішній тиші, прорізаючи повітря вдарив дзвін, а за ним, «квапливо вискакуючи один наперед другого заграли ще три». Повстанці пішли на штурм, «залунали постріли і вулиці міста вкрились юрбами: свит, кожухів, піджаків, де-не-де, поміж шапками та кашкетами маячили блакитні шлики, а на косах відклепаних наново та багнетах вигравала рання зоря», «лунали відгуки пострілів, та вигуків натовпу...». Коли ж зійшло сонце, то по «всіх дорогах, площах, переулках валялися трупи більшовиків», а стомлені «дорогою та безсонною ніччю» селяни розійшлись по домівках, «влада всього повіту перейшла до рух повстанців» [2, с. 230; 3, с. 10].

Негайно, 27 квітня був утворений Революційний повстанський комітет — «повітова влада незалежної України», а «місто з околицями проголошене на військовім положенню і поділене на райони, в котрих охорона провадилась самими мешканцями». Степан Пекарчук, був призначений начальником охорони 8-го району «крепостного валу». Спокій у місті тривав недовго, вже 29 квітня о 10 годині ранку, гонець привіз від повстанців м. Немирова прохання надіслати їм допомогу, бо з «Винниці 5-й більшовицький полк та кіннота ведуть наступ і що разу посуваються ближче». У той же час, із Тульчина «одна з більшовицьких частин повела наступ на Брацлав». За наказом Ревповстанкому, «села розташовані поблизу фронтів, виступили на допомогу збройними затоками, стримуючи наступ ворога. І знову дзвони загули, скликаючи населення на нараду». Негайно було утворено «місцевий загін в кількості 300 людей», який вранці 2 травня відправився на допомогу повстанцям у Немирів. По дорозі до нього приєднався загін села Шури з 5 кулеметами і 2 гарматами. Того ж дня вечором, другий відділ в 200 людей вирушив у напрямку Тульчина. Крім того, було розіслано гонців по всіх селах, аби селяни

«підіймалися і збройними силами з харчами на тиждень, негайно вирушали до Брацлава». 3 травня до повстанців Брацлава приєднався загін села Щурівці. «Попереду, важно взявшись в бік, їхав старий дядько на білій кобилі» – отаман Левченко, а за ним, на невеликій відстані, їхали два його сини. Далі «рядями по три, тримаючись порядку, пройшла кіннота, досить гарно озброєна піхота, а за нею прогуркотіли по шляху три кулемети на возах і гірська гармата. Обоз складався з трьох десятків возів завантажених бабами, котрі везли в горшках повитих мішками: горячий борщ, вареники та іншу страву». Вслід за цим загоном у Брацлав вступили загони ще з декількох інших сіл, зокрема з села Монастирське, яке «вислало свій відділ з музикою, яка проводила вояків аж на самий фронт» [2, с. 231; 3, с. 10].

Та не все добре йшло у повстанців. 1 травня до Ревповстанкому надійшли тривожні вісті: більшовики чисельністю до 800 людей розбили немирівських повстанців, зайняли місто і розстрілювали населення. Ревповстанком прийняв рішення, щоби всі повстанці, яким вдалося вийти з Немирова, перейшли «по цей бік Немирова і окопатися в лісі», оскільки «кращої позиції і не знайти; від ліса до самого міста тягнулося чисте поле і не давало ворогові можливості підійти до ліса». На позиції у лісі скупчилось понад 4 тисячі повстанців, із них 1.500 гарно озброєних, вони мали 18 кулеметів та 3 гармати, але недостатньо набоїв [2, с. 231; 3, с. 10]. У цей час, коли відбувався бій під Немирівим, з-під Тульчина надійшла звістка, що большевики розбиті і відступили в Тульчин. Повстанські дуже втішилися цій звістці і, «роз'їхались по домах, залишивши під Тульчином, на Нестерварській горі залогу в 300 людей молоді, що і пошкодило щасливому ходові повстання, яке закінчилось так катастрофічно». Розбиті частини більшовиків відступили та вже 4 травня отримали зі станції Вапнярки допомогу і «розпочали новий наступ і здолавши опір нашої залогі, яка значно поріділа, стали наближатися до Брацлава». У рядах повстанців виникли непорозуміння, вони почали відступати, покинули ліс і вийшли в «чисте поле і несучи великі втрати в своїх рядах, спішно стали відходити до Брацлава, де і зупинилися для нового бою над Бугом. Більшовицька кіннота напосідала і вже в 4 годині дня 6 травня увійшла в Брацлав та «захопила владу в свої руки. Піхота, розташувавшись по той бік річки, кулеметним та рушничним вогнем, почала обстрілювати тил повстанців». Розгублені повстанці кинулись вздовж Бугу, «вкриваючи шлях свого відступу десятками трупів», а ті селяни-повстанці, що лишилися в живих, закопали зброю та повернулися до своїх плугів. Багато із них вступило до інших повстанських загонів і зникли в лісах [2, с. 232; 3, с. 10].

Більше двох місяців московські виродки «господарювали» в Брацлаві: хапали людей на вулицях міста, у навколишніх селах, по дорогах, здимали з них чоботи, верхнє убрання та роздягали до сорочки; вривались в хати та ґвалтували, грабували й мордували; забирали з горищ, кімнат, льохів, усе, що їх приваблювало;

поводилися з мешканцями з неймовірним нахабством» [2, с. 7] і лише в серпні 1919 р. місто було звільнене від більшовицьких наїзників частинами Армії УНР під командуванням Юрія Тютюнника [6].

Зимом 1919–1920 рр. містечко Немирів «уявляло собою один табір тифу та смерті, змінило з весною свій вигляд». На лицях більше як двісті вояків УГА, «яких оминула люта смерть, малювались нові надії, нові сподівання». В околицях Брацлава–Немирова–Умані організувались повстанчі відділи отаманів: Лихо (*псевдонім отамана Вікула*), Волинця, Голуба, Лисогора та інших. Повстанці були у сталому зв'язку з вояками УГА, часто відбувалися «спільні наради в Немирові, або в котромусь поблизькому селі». Обопільне відношення було щире, бо повстанці й вояки УГА знали аж надто добре, що злука УГА з більшовиками, це був тільки наслідок безвихідного положення УГА. У самому Немирові «стояв залогою невеличкий большевицький відділ, який, доповнений місцевою міліцією, мав берегти ладу та порядку в містечку та околиці та бути охороною большевицької влади». Відношення більшовиків до галичан було дуже прихильне, оскільки вояків УГА було набагато більше за москалів, крім того їх підтримувало населення містечка. Не раз у галичан, – згадував В. Бачинський, – виривали думки вирізати більшовиків, але на такий крок вони так і не змогли піти, хоча й кілька разів нападали на Немирів. Вони забирали комісарів, різних «спеців» та зброю, а «другого дня ранком гойдались уже комісари та «специ» на придорожніх деревах» [1, с. 5; 2, с. 329].

Після одного такого нападу на Немирів та після того, як повстанці розстріляли чи повісили більшовицьких комісарів Фадєєва та Петрова, прислали більшовики з Винниці добре озброєний курінь, який мав охороняти містечко та більшовицьку владу від повстанчих нападів, а самих повстанців зліквідувати. Та не так сталося, як задумали більшовики. Стрільці більшовицького куріння, в своїй більшості були українці, лише його командний склад московсько-жидівський. Стрільці куріння з самого початку заприятелювали з галичанами, які вели між ними «освідомлюючу національну роботу». Найбільш діяльним був поручик Олекса Яворський і невдовзі весь большевицький курінь перейшов під його команду [1, с. 5; 2, с. 330]. Команданта більшовицького куріння Качковського та «славну на немирівському ґрунті большевичку Настю» було ув'язнено, «однак обоє вони втікли втекти, перекупивши грубими грішми варту, яка їх берегла». Невдовзі галичани у Винниці збройно виступили проти більшовиків [1, с. 5; 2, с. 331] і їх залога однієї ночі крадькома втекла з Немирова. Винницю зайняли війська УНР та поляки. Галичани, не чекаючи вступу польських військ до Немирова, спільно з повстанчим отаманом Іваном Голубом, «утворили з старшин та стрільців УГА повстанчий відділ Брацлавського повіту». За два дні новоутворений відділ вже мав майже «двісті людей, вповні озброєних, з невеличким обозом та польовою кухнею», а над його штабом майорів великий жовто-блакитний прапор. Невдовзі у містечко увійшли перші польські

частини зі складу 5-ої польської дивізії [1, с. 6; 2, с. 331]. Командир дивізії генерал Кароль Гольцман запросив команданта повстанчого відділу прийти у штаб дивізії. Василь Бачинський, який на той час заступав отамана Голуба, що виїхав із кількома старшинами до Вінниці, разом з одним із старшин пішли у штаб дивізії, де генерал прийняв їх дуже чемно та ввічливо, розпитував про чисельність повстанчого відділу. Польський генерал дізнавшись, що у повстанців майже «дві тисячі людей», які «заквартировані в поблизьких селах та хуторах», ввічливо попрощався і «побажав якнайкращих успіхів у боротьбі з більшовиками». Того ж дня отаман Голуб повернувся з Вінниці і повідомив, що повстанчий відділ Брацлавського повіту має відійти до групи генерала Удовиченка. Та повстанчий відділ цього наказу Армії УНР не виконав, і залишився в Немирові, де організовував концерти та театральні вистави, а Армія УНР у важких боях з більшовиками стікала кров'ю. Невдовзі прийшла розплата за непослух. Однієї неділі майже весь повстанчий відділ був в парку кн. Щербатової, де відбувався влаштований ним же фестиваль. Через декілька годин польські військові відділи оточили парк та заарештували усіх вояків, а другого дня доставили підводами до Вінниці та помістили в «кримських казармах», де їх чатували чотири польських стрільці з «наїженими багнетами» [1, с. 6; 2, с. 332].

Так сумно скінчилося славне, але стихійне у своїй основі, повстання у Брацлаві, ще сумніше завершив свою діяльність повстанчий відділ Брацлавського повіту, який фактично й не було. Проминуло понад 100 років з часів Визвольних змагань 1918–1920 рр. та у народній пам'яті й досі зберігаються й передаються нащадкам перекази про тих, хто під жовто-блакитним прапором боровся з московськими загарбникам за свою незалежність. Висока могила повстанців Брацлава над Бугом поросла гнучкими лозами. А що там нині? Де могили вояків повстанчого відділу Брацлавського повіту?

Московсько-більшовицькі зайти спільно з «хахлами»-запроданцями приклали багато зусиль, щоб випалити в Україні пам'ять про звिताжну славу її народу та з піною у рота проклинали й досі проклинали Україну і тих, хто боровся за її волю і незалежність під жовто-блакитним прапором... Та більшовицьким виродкам і їхнім прислужникам не вдалося стерти з пам'яті українців славні імена повстанців та їх отаманів.

Нагальним завданням вітчизняної історичної науки й досі залишається дослідження повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський Василь. Повстанчий відділ Брацлавського повіту. Літопис Червоної Калини: ілюстрований журнал історії та побуту (Львів). 1930. Ч. 3. Березень. С. 5–6.
2. Україна проти червоних наїзників /20-ті рр. XX ст./: у матеріалах періодичних видань /упоряд., передм. і післям.

- А.М. Трембіцький. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2025. 476 с.; іл.
3. Пекарчук Степан. Повстання на Брацлавщині. Літопис Червоної Калини: ілюстрований журнал історії та побуту (Львів). 1930. Ч. 4. Квітень. С. 9–10.
 4. Охріменко. Повстанські отамани. Свобода (Джерсі-Сіті). 1921. Ч. 172. 26 липня. С. 3.
 5. Інформація про повстанські загони на теренах Брацлавщини в першій половині 1920-х рр. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 4, спр. 28373 Слідча справа № 320 по звинуваченню Зембицького Р.П., 24.03.1922 – 3.05.1922, арк. 14.
 6. Брацлав. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Брацлав> (дата звернення: 26.05.2025). Назва з екрану.

Валерій Рекрут

БОЛЬШЕВИЦЬКІ АМНІСТІЇ 1920-21 РОКІВ ЯК ЗАСІБ БОРІТЬБИ ПРОТИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЙСИНЩИНИ

Анотація. У статті висвітлюється запровадження амністій 1920–1921 рр. як засіб большевицького керівництва УСРР щодо ліквідації повстанського руху на території Гайсинського повіту. Також розглядається специфіка амністування та її вплив на добровільне припинення збройної боротьби з боку учасників повстанських загонів та їх отаманів.

Ключові слова: Гайсинщина, повстанський рух, амністії, амністовані особи, зобов'язання.

Valery Recruit

BOLSEVITIC AMNESTY OF 1920-21 AS A MEANS OF FIGHTING AGAINST THE INSURRECTIONAL MOVEMENT IN THE TERRITORY OF HAYSYN REGION

Abstract. The article highlights the introduction of amnesties in 1920–1921 as a means of the Bolshevik leadership of the Ukrainian SSR to eliminate the insurgent movement in the territory of the Haisyn district. The specifics of the amnesty and its impact on the voluntary cessation of armed struggle by participants in the insurgent units and their atamans are also considered.

Keywords: Haisyn region, insurgent movement, amnesties, amnestied persons, obligations.

У 1920–1921 рр. вище керівництво РКП(б) започаткувало політику амністій щодо учасників збройних формувань, які виступали